

ЈОВАН ПАВЛОВИЋ И НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ

Од „извањаца“, који су у другој половини XIX вијека учествовали у културно-просвјетном животу Црне Горе видно и најзначајније мјесто заузима Јован Павловић, Војвођанин, из Срема, који је био и први црногорски министар просвјете и црквених дјела.¹ За скоро четрнаест година, које је повео у овој земљи, најпреданије је радио на њеном културно-друштвеном уздизању. У Црну Гору је дошао октобра мјесеца 1878. године по жељи књаза Николе и његове владе а, на позив војводе Сима Поповића. У то вријеме Павловић је био познат као врло истакнути културни радник, искусни и опробани новинар са широким образовањем, нарочито упућен у политичко-економске науке. Књижевник Симо Матавуљ за њега каже да је то био „један од најспремнијих публициста у Јужном Словенству“.

Још као студент у Женеви Павловић је сарађивао у политичком емигрантском листу „Слобода“, који је уређивао социолог Владимир Јовановић, у „коме је оштро критиковао апсолутистички режим у Србији“. Доцније, када је прешао у Минхен, постао је још агресивнији. По ријечима Јована Скерлића, Павловић је онда постао „душа“ листа „Завере“, у коме је, „у једном свом путопису, грмио против ‘династије’, ‘кабинета’, ‘калуђера, попова и власника сваке врсте“ и, „на основу народних интереса“, желио „пун и коренит преображај натруле, матере Европе“.²

¹ Павловић се родио 1843. године у грађанској породици у Сремским Карловцима. Основну школу и гимназију је завршио у родном мјесту, а Филозофски факултет Велике школе у Београду. Потом је студирао политичко-економске науке у Женеви и Минхену. Као натавник прво је служио у Трговачкој школи у Панчеву. Једно вријеме био је и секретар панчевачке Трговачке коморе и српске општине.

² Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925, 202.

По доласку у домовину Павловић је још живље развио своју новинарску дјелатност. У току неколико година повремено и узастопно успио је да покрене четири листа: „Панчевац“ 1871. у Панчеву, „Граничар“ 1874. у Земуну и „Нову Србију“ и „Serbische correspondenz“ 1876. у Београду, у којима је „највише говорио о Србији и о Српству о нашим пустим жељама и надама и о нашој непрестаној, вјечитој невољи“.³ Ипак, најсмјелије је наступао у „Панчевцу“, у виду одговора, дискусија, идејног излагања, теоријских разматрања и критике. Павловић је био либерал, по убјеђењу републиканац, „у блиским односима са повременим водећим српским социјалистима и присталицама револуционарне демократије, иако није био социјалиста“, који је слободно ударао по извјесним негативним заосталим друштвеним и духовним појавама. За слободу је проповиједао да се само може постићи просвјешћивањем и повољним материјалним стањем. Устајао је „против црквене хијерархије и калуђерства“, „црне фаланге“ и „братије“, која, по његовим ријечима, заступа средњовјековне погледе, незнање и мрак. Оштро је нападао Аустро-Угарску, „престару државу“, коју је оглашавао „трулом и ломном“. Био је непријатељ свим династијама, за које је држао да су не само излишне него и штетне за народ. Једино је дозвољавао и прихватао вољу народа који хоће и жели да има династију, „свога господара“, и да буде „строго монархичан“ У националном погледу Павловић је био „присталица истинске слоге и искрене братске сарадње Срба и Хрвата“, свесрдно придржавајући „народну странку ђаковачког бискупа Јураја Штросмајера“ Године 1871. као напредан и савремен дух објавио је у више наставака први српски превод „Манифеста Комунистичке партије“ „у вријеме трајања париске комуне.“ Исте године са симпатијама је пропратио и појаву „Раденика“ у Београду, „првог социјалистичког листа на Балкану“, препоручујући га топло својим читаоцима.

Као новинар у Панчеву, а доцније и у Земуну, пишући о српским стварима, Павловић је „стално био у опозицији; на перу жесток, оштар“ Војвода Симо Поповић наводи да је „с властима долазио у сукоб“, „био глобљен и затваран, а из Београда тјеран. Кнеза Милана и сваку његову владу безобзирице је осуђивао“. Ова његова „нападања“ — закључује Поповић — „могла су каткада неправилна бити, али се не може рећи да је то чинио злом вољом и из себичних рачуна, но по свом чистом, тврдом убјеђењу“.⁴

Павловића, по ријечима Поповићевим, књаз Никола је уочио као новинара по „његовим писању о српским стварима“

³ Лаза Костић, *Одабрана дела*, I, *Успомене и сећања*, Нови Сад 1972, 354.

⁴ Војвода Симо Поповић, *Јово Павловић, Прилози Летопису Матице српске*, 1928, год. I, св. 5, 194.

Нарочито је запазио његов „необичан чланак, управо пјесму у прози, Сватовац“, који је објавио у „Граничару“ и у којем је „бацио дрвље и камење на кнеза Милана“, што му је на ум пало да се жени у часу када треба крв пролијевати за ослобођење и јединство Српства“.⁵ Поповић, који је Павловића одавно познавао, из ђачких још дана и нарочито „са благовештенског сабора у Карловцима, када је завладало било велико народно одушевљење и сањало се о ускрсу Војводине“, одржавао је и даље стално преписку са њим и често је књазу, на његова питања, причао о њему.⁶ Када је суд осудио Павловића на губитак кауције, а тиме и на укидање листа, јер се бавио политичким питањима, на што није имао одобрење, књаз је одмах наредио Поповићу да му пошаље хиљаду фиорина, колико је прије тога и тражио био од њега. Од тада он му је и даље преко Поповића указивао помоћ, а када је био затворен у Петрињи свакога мјесеца је слао по педесет фиорина његовој породици.⁷

Прва помоћ, коју је добио са Цетиња, Павловића је, како сам каже, збунила. Она га је, по сопственом признању, „везивала“, наметала му обавезе, а он је више „волио слободну главу него све на свету“ Ипак је прихватио помоћ као „дар пријатеља и побратима“, који је хтио да га ослободи „невоље“ и тешког положаја у који је запао. Стога му је много захваљивао. Посебно је изјављивао „дубоку оданост и дубоко поштовање“ књазу Николи. У писмима, која је тада писао Поповићу, Павловић је говорио о својим напорима и патњама, које је подносио за добро свога народа, и истовремено обавјештавао га о стању и приликама у Србији, која није била спремна за ратовање. За народ је говорио да неће „да се бије“ „Што се тиче расположења према Црној Гори, слагао би, каже, „када не би рекао да Србијанци о њој никада с љубављу не говоре, но сада је већ загрдило“, што све, разумије се „долази од туче зависти“ За Црногорце поручује да не смију дозволити да им измакне Херцеговина, а када би било по његовој вољи, каже, дао би им и Босну, па и Србију да је „прочисте од многога цинцарског“ трулежа. Напомиње да у Београду има „једна клика људи која се врза

⁵ Исто.

⁶ Исто, 193, 194. — Према писању војводе Сима Поповића, Павловић се као омладинац показивао врло оригинално. Говором, одијевањем и уопште држањем сваком је падао у очи. „Ход му је био тежак; како ногом крочи, тако се и раменом за њом повије“. „Тијем је“ — каже Поповић — „престављао Србенду, правог народнога човјека“. „На њему ветке хаљине, на глави шубара, прслук раскопчан, кошуља распучена и раздрљана да му се цио врат и прси виде. Преко прси с рамена до паса широка тробојница, у руци висока тољага, коју је више вукао но се њоме поштапао“. „Бе стане, ту се око њега сељаци окупе; виде свога човјека. Капуташ је, ма се не господи. Он им стане говорити о Војводини, о тариј слави српској, која хоће ево опет да се обнови. А они му вичу: „Живио!“ Ко је тада био сретнији од нашега Јоца?“

⁷ Исто, 196.

око историчара Панта Срећковића и која као да је себи ставила у задатак да систематски грди и ружи Црну Гору“⁸ Особито се у томе одликовао познати шампанерски делија Мићо Љубибратић“, који је „дотле обезобразио да књаза Николу зове издајником, подмећући му да је склопио тајне уговоре с Аустријом уз понуду неких српских земаља у Турској“.⁹

Са друге стране, „Цена Гора је сматрана као једино уздање српско и свако је желио од свега срца да (јој) пође за руком да савлада Турке и освоји све оно што је српско и подјармљено“ Само је „за жаљење било што се у томе застајало при самој жељи“.¹⁰

У ово вријеме Павловић је запрo био са листом. Ондашње власти му нијесу допуштале да га уређује. У таквом тешком стању он „није знао ни шта ће ни како ће“. У преписци са Поповићем жалио се да га не трпе у Мађарској ни у Хрватској, а у Србију да оде није му се миљило, јер би га тамо, каже, „преко рамена гледали, а и кнез Милан није био заборавио „Сватовац““.¹¹ Стога му је понуда војводе Сима Поповића, коме је књаз Никола наредио био да му нађе неколико вриједних и угледних Срба из Војводине за важнија мјеста у државној управи, врло добро дошла и пристао је да дође у Црну Гору на понуђени положај за гувернера у Никшићу, а Лаза Костић у Бару. Али ипак прије но што се коначно ријешило да пође, дуго је још о томе размишљао. Поповићу је писао „да се доста борио са собом и ломио се док се на то одлучио“ „Послије повратка из Србије и горког искуства, које је тамо стекао — каже — да се био ријешило“ да се не миче „никуда са овога огњишта“, него да ту живи и подноси „муке и невоље свога положаја, ма колике оне биле“ Али сада, када је дошла понуда из Црне Горе, од њеног владара, према којима се осјећао многоструко обавезан и везан највишном љубављу и оданошћу“, није могао да одбије, јер је она за њега била, с обзиром на његово стање, „пуна части и обзира“. Стога се добровољно примио да помогне земљу којој је и до тада био од користи и да посвети све своје силе њеном напретку. Пристао је и на све услове које су му поставили били. Што се тиче књажеве строгости, на коју

⁸ Панта Срећковић (1834—1903), историчар, професор на Великој школи. Плодан као писац, али недовољно критичан. Поборник је био народне традиције. Написао је „Историју српскога народа“, али одавно застарјелу.

⁹ Војв. С. Поповић, н. чл., 198. — Мићо Љубибратић (1839—1889) био је секретар Луке Вукаловића. Учио је нешто школе у Дубровнику. Године 1865. са Вукаловићем ишао је у Русију. Као усташа покушао је 1875. да у Херцеговини створи странку за кнеза Милана. „На цетињском двору нијесу га најбоље гледали“. Био се и „завојводио и стао да организује ратнике и да заводи војно-биројатске форме“ докле га „не избише и отјераше“. (С. Матавуљ, *Биљешке једнога писца*, 1939, 73—74).

¹⁰ Војв. С. Поповић, н. чл., 199.

¹¹ Исто, 197.

су га упозорили, са „те стране није ни најмање зебао“. „Ја ту строгост, истина, не познајем“ — писао је Поповићу — „али поззнајем књаза, па сам тврдо увјерен да та строгост не може бити друкчија него онаква каква приличи владару савесном и вазда будном за интересе своје државе“.¹²

Прилике у Црној Гори у вријеме када је Павловић у њу дошао биле су врло лоше. Послије дугих и крвавих ратова, који су у току 1876/8. вођени, земља, иначе сиромашна, била је исцрпљена и опустошена, становништво преполовљено и изграњавано, народно просвјетљивање замрло и уопште државни живот застао. У тако материјално оскудну, културну заосталу и примитивну средину, са наслијеђеним патријархалним начином живота, Павловић, увидевши праву стварност, унио је све своје радне способности. Млад, у тридесет петој години живота, у жеку свог духовног развоја, зналац многих живих језика, стручно спреман, искусан као политички и национални радник, озбиљног и чврстог карактера, у сваком послу, који је предузимао, показао је пуно воље, љубави и преданости. Његов рад по карактеру, како га је представио професор Мирко Мијушковић, његов одличан познавалац, „може се подијелити у три дијела: политичко-новинарски, литерарни и културно-просвјетни“.¹³ Сви ови послови, „истина, по својој природи, тијесно су међусобно хронолошки испреплијетани, али ипак сваки носи своје ознаке“.¹⁴

По доласку на Цетиње, Павловић није послат у Никшић, на положај који му је првобитно био намијењен, већ га је књаз задржао код себе и предао му уредништво званичног органа „Гласа Црногораца“, који је он „без ријечи примио“ Новинарство је њему лежало на души и највише му је и одговарало.¹⁵ Он га је највише и волио и нашироко обављао. Уређивао је свој лист и по потреби сарађивао и у другим, страним, особито када би књаз хтио да какву вијест пусти у јавност или да већ пуштену и неповољну сузбије. Али се убрзо и заситио тим чудним послом — каже Симо Матавуљ — да много пише, а да нешта не каже, да се кретенизира у вјежбању празнословља које захтијева службени лист нове, тек признате државице, којој сила сусједа праћаше сваки покрет, сваку ријеч“. „Добри, бујни Јово“ — наставља Матавуљ — „запојен најслободоумнијим мислима, занесен за напретком, особито вољан да примјењује своје обилато знање у економским и финансијским стварима, бјеше скучен на узано, неродно и тугаљиво земљиште дворских гласника! Као да га сада гледам, како дува, како

¹² Исто, 200.

¹³ Мирко Мијушковић, *Први министар просвјете Црне Горе. Јово Павловић, Цетиње и Црна Гора*, 1927, 245.

¹⁴ Исто, 245.

¹⁵ У првину Павловић се није потписивао као уредник листа, већ проф. Божо Новаковић. „Ово се тумачи тиме што је он из „Прека“ донио већ црвену кошуљу и увелико се био замјерио у сусједној монархији“.

нервозно глади своју лијепу, апостолску браду, кад из двора излази, да напише нешто што би он први осудио да је негде далеко као читалац“. Још му је теже падало што су га „небројени цетињски стихотворци“ „бомбардовали одама и другим пригодним пјесмама, које, наравно, преко његове воље, зачињају службену прозу „Гласа Црногорца“.“¹⁶

Културног и ревносног Павловића књаз је убрзо заволио. Он је „настојавао“ — како је забиљежио Симо Поповић — „и успио је да (га) сасвим задобије, управо занесе. Често га је призивао и причао му о Црној Гори и њеном мучеништву, о књазу Данилу и о својим прецима, о појединим Црногорцима и њиховом јунаштву, о својим мукама и пожртвовању за Српство, о рату и побједама, о неправдама и сметњама које му чине српске владе“ „Поштена душа и као дијете безазлени Павловић“ — примјећује злобно Поповић — „све је то гутао и вјерово као у еванђеље“.¹⁷

Књажеве ријечи Павловић је свакако примао са повјерењем и са уважањем које је према њему гајио као владару. У љубави и оданости према Црној Гори и њеном господару, за њега је речено, „није уступао ниједном Црногорцу“.¹⁸ Из те његове наклоности према овој земљи и њеним људима, за које је највише везивао наду ослобођења Српства, потекле су и многе његове дјелатности. Са скученим и недовољним радом „у службеном листу мале књажевине, која је морала да води строго рачуна о осјетљивости свога моћнога сусједа“, Павловић се није задовољавао. Његов динамични и експанзивни дух тражио је шире поље рада и „у другим гранама државног и народног живота“ Марта мјесеца 1879. године он је предложио ондашњем заступнику министра просвјете, министру финансија, војводи Ђуру Церовићу, оснивање државне библиотеке и музеја на Цетињу.¹⁹ Разлоге за ово наводи је стварне и убједљиве. Указивао је на многе драгоцене предмете и старине, расуте по Црној Гори, које би требало прикупити, као што чине сви просвијешћени наоди, а „које се, иначе, не би налазиле у свијету“.²⁰ За Богословску библиотеку, у којој је био велики дио књига из Његошеве књижнице, као и Петра I, напомињао је да су у „жалосном стању“ и да ће пропасти, уколико се не обезбиједе. За све ово Павловић је захтијевао да се створе установе које би представљале „неизмјерно благо, које би привлачило учени и други радознали свијет у Црну Гору“.²¹

Исте 1879. године, само нешто касније, Павловић је успио да обнови и оживи Цетињску читаоницу, душтво које је осно-

¹⁶ Симо Матавуљ, н. дј., 86, 87.

¹⁷ Војв. С. Поповић, н. чл., 201.

¹⁸ Глас Црногорца, 18, 92, бр. 15.

¹⁹ Мирко Мијушковић, н. чл., 246.

²⁰ Исто, 246.

²¹ Исто, 246, 247.

вано још 1868, али које је 1876, усљед ратних догађаја, престало да ради. Немајући за њега подесне просторије, он га је двије године одржавао у свом приватном стану, све док га није преселио, прво у „Локанду“, а доцније у „Зетски дом“. Као предсједник снабдијевао ју је разном литературом и периодиком, нашом и страном, и развијао њену активност у форми повремених састанака и популарних предавања из књижевности и науке. Године 1879. Павловић је основао и своју књижару с антикварницом, прву у Црној Гори, са циљем да се „утре пут књизи у овај кршни српски крај, у којој се могла добити савремена лијепа, стручна и напредна литература, чак и „Комунистички манифест“, „Правила социјалне демократије“ и дјела Светозара Марковића.²²

У оквиру рада „Цетињске читаонице“, у којој се развијала и позоришна умјетност на челу са Јованом Павловићем, пало је и књижевно обећање за подизање „велике зграде, у којој ће бити смјештено позориште, музеј и читаоница“.²³ Тако је с прољећа 1884. године отпочела градња Црногорског позоришта, које је књаз по Зети, колијевци српске државе, назвао „Зетски дом“, на што га је свакако подстакла и прослава, која је имала убрзо да се одржи у том истом дому, поводом четиристогодишњице откако је Иван Црнојевић напустио Зетску равницу и пренио пријестоницу на Цетиње. За изградњу зграде Павловић се је, преко одбора, који је за то био формиран, обраћао свим Црногорцима и позвао их на додјеливање добровољних прилога. „Што овим урадите“ — поручивао им је он — „себи ћете урадити, својој отаџбини, својој дјечи и потомству, цијелом Српству, цијелом Словенству и човјечанству“ Стога „припалите луч просвјете, која ће да ужди у „Зетском дому“, да јасном свјетлошћу својом расвијетли Црну Гору, да благом топлотом својом разприје и узнесе срца свијех нас“ „Зраци свјетлости, који буду у њему упаљени, просипаће се по цијелој Црној Гори и неће се гасити док је Црногораца“.²⁴

Исте вечери, када је пала ријеч да се подигне позоришна зграда, у општем расположењу и задовољству, које је било завладало, књаз је наредио Павловићу да одмах „поручи једну добру штампарију коју поклања друштву Читаонице“ за штампање „једног листа, у коме ће они и он (књаз), уколико буде могао, судјеловат“. „Има ве (вас), хвала богу, доста“ — рекао је књаз — „који умије пером владат“ и лијепе ствари приказиват“, да се народ наш и просвијети и оплемени! Ја сам вазда вјерова' да је перо силније него мач; да то нијесам вјерова' не бих га се ни лаћа“ Чусте ли у моје дјело ће рекох: да је наша земља не само јуначко гнијездо, но и тај пјевача! Ја же-

²² Глас Црногорца, 1879, бр. 7, 10, 12, 22, 24, и 29.

²³ С. Матавуљ, на дј., 210.

²⁴ Глас Црногорца, 1884, бр. 10, 37.

лим да тај лист почне излазит', ако је могуће, још од Нове године". Потом се обратио Павловићу и упитао га да ли се при- ма за главног уредника, на шта је овај „врло радо пристао и у знаку општег расположења, уз здравице и напијања шампањ- ца, опијени културним духом, који их је одједном, ненадно, силно прожео“, провели су ноћ и „дочекали дан у „Локанди“".²⁵

Године 1883. Павловић је постављен за деректора Цетињске гимназије, што је било врло значајно за саму школу и уопште црногорско школство. У то вријеме он је по наводима Сима Поповића „бивао све замишљенији и нерасположенији“. „Осје- ћао је јако то што му се више никако није ни спомињала њего- ва служба у Никшићу на коју је позван и дошао“ Повјеровао је да то није ни била озбиљна понуда, већ да се књаз тиме по- служио за своје потребе. Али никада о томе није ни ријечи проговорио, већ се ријешило да се извуче из Црне Горе. Напи- сао је књазу молбу да му допусти да пође у Лондон бар на годину дана, да се усаврши у „енглеском језику, који је већ прилично разумијевао“ Поповић још прича да је Павловић тада имао намјеру, пошто добро научи енглески језик, да потражи код којег већег лондонског листа мјесто дописника за балканске земље и да се онда „захвали књазу на служби уз обавезу да ће му врати плату коју би за то вријеме примио“. У против- ном се био ријешило да поднесе оставку. Ипак то није учинио, иако му књаз није услишио молбу. Постојао је све суморнији и хладнији је у свом одушевљењу. Али суморност је хватала и све скоро остале дошљаке, који су долазили из богатијих и културнијих центара и нашли се у једној несрећеној, оскудној и примитивној црногорској средини. Симо Матавуљ наводи да су сви „дошљаци и урођеници“, када су се враћали „из свијета“, у „ужасну чамотињу зимских ноћи на Цетињу“, били „мрзо- вољни“.²⁶ Павловић је још био „зле воље“, што је био у обаве- зи да у „Гласу Црногорца“ пише чланке, „које би први осудио да је негдје далеко као читалац“.²⁷ Али више од свега тога, прије но што се разболио, њега је обескопојавала помисао о не- оствареном јединству. „Када би га жена опоменула“ — пише Лаза Костић — „да ваља набавити ово ил' оно за кућу, он би је прекинуо и одговорио: „Не може се још! Потом би се насми- јешило и рекао: „Када се уједини Српство““. „Под навалом ми- сли о уједињењу“, каже Костић, он је „могао свиснути“.²⁸

Неспокојство је Павловића све више хватало. Он је пре- живљавао неку „унутрашњу борбу, коју није могао да сакри- је“. „Њу је, можда, књаз прије свакога и опазио“. Његово је настојање било да сачува и задржи Павловића. Средином ап-

²⁵ С. Матавуљ, н. дј., 210.

²⁶ Исто, 223.

²⁷ Исто, 87.

²⁸ Лаза Костић, н. дј., 355.

рила 1884. године он га је прво именовоа за управитеља Министарства просвјете и црквених дјела, а 1886. додијелио му је титулу министра истога ресора. По ријечима војводе Сима Поповића, књаз је то учинио да би га „уздржао и у њему разгорио првашње одушевљење“, јер му није годило да незадовољан и разочаран остави Црну Гору.²⁹

Дошавши као министар на чело црногорске просвјете, Павловић је „опет оживио“ и „прегнуо да ради“. За седам година министровања, све до смрти, много је урадио за културно и просвјетно уздизање Црне Горе. Многоструко образован, пун снаге и јаке воље за рад, он је одмах отпочео да заводи нов поредак и да уређује црногорско школство. За кратко вријеме успио је да га реорганизује и унаприједи. Као дијектор гимназије није одржавао часове, већ је водио администрацију и примјењивао нове дидактично-педагошке захтјеве. Наредбе и законе „избацивао је као из рукава“ и „књаз их је без ријечи одобравао“. Таквим својим радом осавременио је гимназију и дао јој европску класичну физиономију.³⁰ Посебну је пажњу поклањао народном свештенству и учитељима, са жељом да се што боље образују и уздигну. Под његовом управом црногорска се просвјета знатно развила и унаприједила.

Да би културно могао још јаче да дјелује и да просвјетљује црногорски народ, чије је духовне и моралне особине посебно истицао, Павловић је 1884. године обновио „Црногорку“, лист за књижевност и забаву, која је дванаест година прије тога ратом ометена била престала да излази. Овим је он је желио, како је најавио у огласу објављеном у потоњем броју „Гласа Црногорца“ за 1883. годину, да храбри Црногорци, који су са „својим јуначким борбама много привриједили српском народу, принесе и сав свој таленат у састав“ његовог културног живота. Његово је мишљење да се Црна Гора не „може одрећи да и умљем својим не засјече у колосјек душевног нашега народа и свој дио унесе у културну зграду на којој раде просвјетљени умови његови“. Тамо гдје је „оплетен, 'Горски вијенац' и гдје су никле Љубишине приповјетке“ — истицао је Павловић — „мора се претпоставити да су све прилике, које и на књижевном пољу рађају људе великијех, оригиналнијех дјела“ Ту оригиналност, „занову“, најбоље пружа црногорско земљиште, које није исплакано усиљенијем радом нити је засуто туђинскијем муљем и наносом“, већ „над којим сија чисто сунце народнога духа, и под којима је здравина чисте крви народне.

²⁹ Умјесто реалног типа у настави, Павловић уводи класични. М. Мијушковић сматра да је он то учинио зато што је и сам добио такво образовање у Карловачкој гимназији, што је то сматрао најзбиљнијим образовањем за Црну Гору „као колијевку традиције и класичних примјера чојства и јунаштва“, а може бити, каже, и што су такве гимназије у сусједној Аустрији, и, на крају, што је неопходно потребно било познавање грчког и латинског језика за богословске науке.

³⁰ Глас Црногорца, 1884, бр. 1.

Народ црногорски је дио народа српскога, но он је и по карактеру и по цијелом строју душевнога живота један тип за себе. Чини ми се да производи ума његова морају носити на себи све знакове тога типа, а под тијем знаковима књижевна радња црногорска не само да ће лијепо пристати у културну зграду народа српскога, него ће и много допринијети да та зграда буде потпунија, солиднија и трајнија, да се у њој проспе што више свјетлости и што више новијех боја“ У овом правцу Павловић је отворио „поље за радњу умова црногорскијех“ „Нека се у њој“ — каже он — „огледа сав свијет душевнога живота са цијелим садржајем мисли и осјећања, којим живи наш народ на овијем странама. Нека се у њој отворе дјела нашега народнога живота у прошлости и садашњости, из којих ће нам временом синнути потпуна слика нашега историјскога развитка. Нека се из ње виде погледи црногорскијех умова на сва савремена питања, којима се наш и инострани свијет занима на пољу литературе“.³¹

У тежњи да подигне углед листу и да му осигура трајније излагање, Павловић се и директно обраћао појединцима и тражио сараднике са стране. У том погледу интересантно је његово писмо које је јануара мјесеца 1884. године упутио дру Лазару Томановићу као „свом пријатељу и опробаном српском књижевнику“ у којем га позива на сарадњу. Пошто је још једном стакао значај покретања „Црногорке“, којом му је намјера да послужи као „занов“ наше књижевности производима овијех страна“, Павловић га позива да узме учешћа у сарадњи и да „учини роду глас“ Убрзо затим, када се Томановић одазвао позиву и почео да сарађује, он му топло захваљује. „Хвала ти лијепа, што ми помажеш у „Црногорки““, писао му је Павловић. „Сваком твојем послу радујем се из свега срца, јер из свакога дише вазда чистота српскога духа, а то је у данашње дане прави мелем за свакога коме се у срцу није сасвим отупило осјећање српско. Жао ми је једино што не могу да учиним од „Црногорке“ оно што бих желио. Не могу то из многих узрока, те је с болом гледам како излази у српски свијет слабуњава и мршава. Али опет велим да је боље и тако да излази, него да јој се сасвијем прекину дани живота. Да ако каткад и за Српство дође вријеме, које ће боље отворити очи онијема који имају очи, а не виде и имају уши, а не чују“.³²

„Црногорком“, поред свег жаљења а да је „слабуњава и мршава“, Павловић је створио добар часопис, најбољи до тада који је Црна Гора имала. Сарадници су му били скоро сви са стране, већ позната књижевна имена. Али поред све њихове повољне сарадње, лијепог програма и преданог залагања уредничкова, лист је, последије годину дана излагања, због малог бро-

³¹ Фонд др-а Лазара Томановића, Архив Државног музеја — Цетиње.

³² Црногорка, 1884, бр. 24.

ја преплатника, запао у кризу. „Том приликом Павловић је у 22. броју листа, на уводном мјесту, објавио чланак под насловом Мртвачки оглас „Црногорки“ у којем је са много оштрине упућивао пријекор српском народу због његовог немара и нехаја према листу, наглашавајући његов значај“ Истицао је потребу јединства у књижежности и устајао против њене омеђености и изолованости. За Црну Гору сматрао ја да треба да има књижевност као што је имају Војводина и Србија, јер је и њен глас у Српству велик. Осуђивао је сваки туђи уплив који би потискивао и ишао на уштрб развоја домаће просвјете и културе. На крају је с болом саопштио да лист више неће излазити и да престаје са 23. бројем.

Ипак „Црногорка“ није обамрла. „Љубавним дахом с пријестола црногорскога она је опет у живот повраћена“. „Његово височанство књаз“ — писао је Павловић — „имао је високу милост да нареди да се из његовијех средстава подмирује дефицит „Црногорке“ докле број њених преплатника не нарасте толики да не буде више дефицита“.³³

Благодарећи књазу Николи, „Црногорка“ је опет враћена у живот, али не за дуго. Са двадесет петим бројем 1885. она је престала да излази. Према исказу Марка Драговића, разлог је за ово била пјесма генерала Јована Липовца „Манига мајка“, у којој се прича о једној мајци која је поманитала за сином Јанком кога су туђински целати објесили, што су аустријске власти протумачиле да се односи на њих и због тога забраниле улазак листа у своју земљу, а тиме је престало и његово излажење.³⁴

Са престанком „Црногорке“ 11. јула 1885. године покренута је „Зета“, лист за књижевност и поуку, који је, као и први, имао и наслеђивао исти програм. Као уредник му је вођен Филип Ковачевић, док је то у ствари био Јован Павловић. Лист није дуго излазио; са двадесетим бројем престао је. Њега је наслиједила „Нова Зета“, књижевни мјесечни лист, који је уређивао др Лазар Томановић. По садржају имао је више рубрика и био је релативно добар часопис, у коме се радо истицало зближење и јачање југословенске узајамности и књижевног јединства.

У свим овим листовима Павловић је ревностно сарађивао и давао краће и обилније прилоге од опшетг интереса. „У „Црногорки“ су излазили његови прикази свих принова у књижевности, писани с пуно литерарне вриједности и израђени с познавањем посла“³⁵ Његова оцјена „Балканске царице“, послитје представе која је одржана у Подгорици, наглашен је патри-

³³ Марко Драговић, *Један приложак за књижевно-провјетну историју Црне Горе*, Књижевни лист, I, стр. 337.

³⁴ М. Мијушковић, н. чл., 250.

³⁵ С. Матавуљ, н. дј., 247.

отски и политички значај дјела Павловић, који се показао као добар „артистички управник“ и редитељ комада, у чијем је дијелењу и узимању улога и сам учествовао, наглашава да је приказ књажеве драме сам за себе „догађај пун дубоког смисла и значаја; догађај који је подобан да испуни највишим одушевљењем и заносом срца и духом свијех Срба гдје они били“ Приказујући га „у колијевци Немањића, у расаднику српске државе“, он је постао „гласник и претеча је обновљеног задатка оне Зете из чијег се крила родио, израстао и прославио српски народ са својом државом“.³⁶

Значајна су три већа Павловићева написа: „Мозак и срце у књижевности“, који је у наставку излазио и под насловом „Mens sana in corpore sano“, „О пјесништву наших дана“ и „Црна Гора према књижевности српској“ То су управо расправе и чланци у којима се према тадашњем сазнању науке износе схватања о постављеном предмету. Павловић нашироко говори о функцији и значају књижевности, о њеној естетској страни и забави. Наводи примјер Грчке, која је „показала највишу силу у књижевној вјештини“. Објашњава улогу мозга у књижевном стваралаштву и његов однос према срцу. У наставку „Mens sana in corpore sano“ доказује да у књижевности може бити супротних појава и наводи за то примјере да су многи писци болесног тијела дали крупна књижевна дјела. За пјеснике каже да су истовремено исповједници и „изливи самога себе“, и то уколико је „пјесник већи да му је и исповијест чистија“ Велики пјесници се и „виде у својим пјесмама“, док за оне „који се не виде“ сматра да су обични „стихотворци или блиједе кописте, који туђу душу преносе на хартију, туђим грлом пјевају, туђим мозгом мисле и туђим срцем осјећају.

Расправљајући о пјесништву „наших дана“ код Срба, умјетничком и народном, Павловић упозорава: свако ко би хтио да упозна како настаје епска јуначка народна пјесма, треба да оде у Црну Гору, гдје је она, каже, „у свом цвијету“ Тамо је њен развитак који су условиле историјске прилике, ток догађаја и сама географска средина, која је била изолована од осталога свијета. „Црна Гора је за њега земља јатагана и пушака“ која је „имала засебну књижевност, која се није писала него пјевала“ То је књижевност снажна и витешка, као и народ у којем је поникла и који се, у својој мучној борби, одржао на оштрици мача и на висинама својих голих литица. Њу су гусле сачувале и са слободном српском државом изнијеле је од Косова до данашњег дана.

Према Павловићевом излагању, епска јуначка народна пјесма трајно се задржала у Црној Гори, док је умјетничка књижевност била у застоју и није могла да се развије као у ос-

³⁶ Јован Павловић, *Црна Гора према књижевности српској*, *Нова Зета*, 1889, бр. 2, 44.

талим нашим крајевима који су живјели у повољнијим материјалним условима и под упливом туђе културе. Али зато она је, каже, у „срећнијем положају од ових“, јер је „на свом рођеном земљишту, на самом почетку, стекла јаке узоре“, дјела оригинална, здрава и једра са коријеном у чистој народној основи, која су „позвана да природним благом својим занове српску књигу и да је задрже на старој српској основи“. „Колико је тога блага на овим странама и колико је животне снаге у њему“ — наглашава Павловић — „види се на дјелима владике Рада, Стјепана Митрова Љубише и Вука Врчевића“. По његовом суду њихова дјела су поникла „на чистој српској основи, која се нетакнута одржала на овим странама“, одакле је потекла и јуначка народна пјесма, на темељу које треба да се развија и ујетничка црногорска књижевност и свој дио да унесе у благајну опште књижевности српске.³⁷

Мисао да „црногорска књижевност треба да занови српску књигу и да је задржи ка старој српској основи“ била је „занијела Павловића“ У том духу он је у „Гласу Црногорца“ објављивао и „оне фамозне чланке“, како их је назвао Симо Матавуљ, у којима је тврдио да је *црногорство* појам и организам засебан, који има све услове опстанка и развића, без потребе да се ослања на друго што“. Њихова појава немилу је одјекнула у српском новинарству и изазвала негодовање у „напредној црногорској омладини“, која је, „не треба се варати, и у оно доба... била запојена српским и човјечанским напреднијим идејама“ На основу тога и Матавуљ је закључио да се „Црна Гора, кроз свој службени орган, одрицала своје историјске мисије“ „Додуше“, он је допуштао „да се кроз дијалектичарске танчине и доскочице могло тумачити и друкчије, али је наше новинарство, као год и (они) горе, разумијевало само на један начин, природни“ Због тога су они, каже, „разбијали главу“ да би открили повод томе и на крају „докучили и околично дознали“ да се „тако и тим одговара београдској напредњачкој штампи, која је пребацивала Црној Гори неоправдане тежње и претензије“

Павловићеве чланке многи су схватили као истицање црногорског првенства у областима српских земаља. Међутим, у основи оно је представљало моралне и витешке особине Црногораца, *чојство* и *јунаштво*, у које су се укључивале и остале људске врлине: уљудност, поштење, пожртвовање, искреност, поноситост и неограничена љубав према домовини као најплеменитије и најшире човјекољубиво осјећање. Сва ова својства Павловић је налазио у дјелима поменутих црногорских писаца, чији су ликови дубоко изворни, извајани од крви и духа ничим ненатруњеног народног живота. У овом смислу, вјерујемо, он је највише и мислио када је говорио о *црногорству* и

³⁷ Исто, стр. 43.

проповиједао да је „јужни крај Српства, иако је заостао у књижевном развоју. позван да природним благом својим занови српску књигу да је сачува од странпутице и задржи на старој српској основи“.³⁸ У једном писму из 1884. године, које је упутио др-у Лазару Томановићу, и Матавуљ наводи да је Ровински говорио да „му се чини, све што је добро у српском народу“ да је „то на југу“, али да то „свијет не зна“.³⁹ Нападан, свакако, због оваквог писања и схватања, Павловић је био приморан да објасни свој став, па је 1886. године преко „Српског листа“ дао изјаву да „се не одриче што је говорио о *црногорству*. „То је моја политичка вјера“ — рекао је — „коју сам исповједам и данас и коју ћу исповједати и ако ми буде суђено да пођем из Црне Горе... Ко неће *црногорством* да лијечи Српство, тај хоће да му Српство постане поруга себи и свијету и туђа метла“.⁴⁰ Да Црногорци стоје својим моралним особинама изнад осталих Срба вјеровао је и Симо Матавуљ, који је иначе у неким својим књижевним остварењима прихватио и спроводио Павловићева схватања. У једном писму које је упутио црногорском престолонаследнику Данилу Петровићу, у којем тражи допуштење да му посвети свој роман „Ускок“, он наглашава да су у дјелу „истакнуте оне особине духа и обичаја црногорскијех, које их одвајају од осталих српскијех племена, које их управо узвишују над њима“.⁴¹

Као министар просвјете, у својој широкој активности, Павловић је покренуо „Просвјету“ (1889—1891), први стручни лист код нас за школу и цркву. Циљ му је био да тиме унаприједи просвјету, наставу и науку. Лист је првенствено био намијењен просвјетној струци и имао је више рубрика. Представљао је неку врсту „ризнице свега онога што је потребно да дознају учитељи и свештеници“ У њему су објављена и савремена теоријска и практична педагошка питања, што је било врло корисно и поучно. Штета је била што лист није имао шири круг сарадника, већ се углавном ограничио био на домаће писце. Али овим као да се хтјело да се просвјетни радници што више ангажују за свој рад. То је било настојање и књаза Николе. На састанцима учитеља, који су повремено одржавани, он им је увијек препоручивао да се што више баве књигом, да пишу и сарађују у штампи. Тиме је хтио да их што јаче оспособи у струци и активира у културно-просвјетном подизању земље.

Јован Павловић је крупна културно-политичка личност. Као утемељивач и организатор знатно је унаприједио културно-просвјетни живот Црне Горе. Реорганизовао је школство, усмјерио га у савременом духу, омогућио свештенству боље об-

³⁸ С. Матавуљ, *Сабрана дела*, VIII, *Писма*, 1956, 111.

³⁹ Српски лист, *Задар*, 1886., бр. 32.

⁴⁰ С. Матавуљ, *Писма*, стр. 396.

⁴¹ М. Мијушковић, н. чл., 256.

разовање, као уредник часописа организовао је сарадњу, објављивао разне књижевне и научне прилоге и као писац износио своја књижевна схватања и политичко-културне назоре. Као човјек и културни радник Павловић је умногом утицао и на друге. Многима је био узор и подстрекач у раду и иницијатор у многим пословима. Његове заслуге за црногорско просвјешћивање врло су замашне. У обављању свих својих послова имао је доста напора, „горких часова и тешких искушења“ Тиштало га је, по ријечима војводе Сима Поповића, и то што није члан Државног савјета, у коме се „говорило и рјешавало о државним пословима“. Али све то, како каже Мирко Мијушковић, „честити и племенити Павловић могао је да разумије, па да и опрости пред великим (националним) задатком“.⁴²

Поред општих, Павловића су тиштале и „личне тегобе“. Његова кћерка Зорка, удата Врбица, причала нам је о свом оцу у данима болести, којој је узалуд тражио лијека и на страни, да је био дубоко озлојеђен што оставља своју породицу небринуту, „без ниђе ништа“

Умро је „на други дан Ускрса 1892. у најјачој снази, у четрдесет деветој години живота од неизлечиве болести у желуцу“. Сахрањен је пред Влашком црквом на Цетињу“ Над гробом су му говорили проф. Павле Поповић од стране школе и Нико Татар у име цетињског грађанства и „Читаонице“, чији је био предсједник. Пјесник Радоје Рогановић ожалио га је у стиховима као борца који је живио за част, био понос црногорских гора и „прави синак српске славе и слободе“. Слично су бол изразили Лаза Костић и Јован Бошковић, који су покојниковој породици послали сљедеће саучешће из Новог Сада: „Овај час порази нас црни глас. Знајте да је сваки његов зналац и сваки поштен Србин ваш плачидруг“

Др Саво Вукмановић

⁴² Глас Црногорца, 1892, бр. 15.